

verdienstelijk had gemaakt door het samenstellen van een index op de drie delen van Rüter. Beekelaars verzameling bepaalt zich tot één provincie, Gelderland, maar is in die beperking vollediger dan die van Rüter. De laatste hield op in 1846 en heeft — zo blijkt nu — aanzienlijke delen van de jaarverslagen weggelaten. De rapporten zijn in de jongste uitgave voorzien van een uitgebreid notenapparaat, waardoor plaatsen, mensen en gebeurtenissen in een duidelijke context geplaatst worden. Nauwkeurige lezing van het bronnenmateriaal en het commentaar levert aldus een zee aan kennis op over Gelderland in de jaren 1840. Soms gaat het om lokale bijzonderheden (de begraving van de weg van Zutphen op Emmerik, de stoeterij te Borculo), soms om zaken van nationaal gewicht, zoals de publieke geest in de maanden van dreigende revolutie in 1848. Evident bezwaar is dat de informatie niet in een lopend verhaal of een heldere analyse tot ons komt, maar verdeeld is over de rapporten, bijlagen en (talrijke en heel lange) voetnoten. Gelre-connaisseurs nemen dat nadeel ongetwijfeld voor lief. Niet alleen die groep geïnteresseerden zal overigens iets van haar gading in deze uitgave vinden. Ik wil hier twee onderwerpen signaleren, die de rapporten doen uitstijgen boven het lokale en regionale belang. Ten eerste — zoals reeds aangestipt — het beeld dat naar voren komt aangaande aanloop tot en verloop van '1848'. Uit de rapporten over 1847 blijkt dat de autoriteiten zich ernstige zorgen maakten over de armoede in de provincie. Hier en daar wees de gouverneur op mogelijke 'gisting' en op pogingen van welgestelden die onrust met liefdadigheid op te heffen. In dit licht laat zich de gecontroleerde paniek die de elite beving nadat zij van revolutie in het buitenland had gehoord, beter begrijpen. In het voorjaar van 1848 werd de periodieke verslaggeving dan ook opgevoerd. De minister van justitie had op 1 maart de gouverneurs opgedragen hem elke veertien dagen op de hoogte te stellen van het wel en wee van de bevolking. Nadat een grondwetsherziening in het vooruitzicht was gesteld, ebde deze vorm van surveillance weer weg. Ten tweede laten de rapporten overduidelijk zien hoezeer centrum en periferie, rijk en gemeenten al onder Willem I en II geïntegreerd waren. De nawerking van de Bataafs-Franse tijd is in bijna ieder verslag aan te wijzen. Op allerlei terreinen, zoals belastingheffing, armoedebestrijding, weg- en waterbouw, et cetera, was het rijk in de provincie aanwezig. Omgekeerd wendden plaatselijke besturen en particulieren zich veelvuldig tot de gouverneur om hun wensen, vragen of grieven aan de overheid kenbaar te maken. Bijna onmerkbaar ontwikkelden de Gelderlanders, zoals ook de bevolking in de andere provincies, zo een bovenregionale oriëntatie. De gouverneur vervulde in veel gevallen een schakelfunctie. In de eenwording van Nederland waren de gouverneurs — en daarna de Commissarissen des Konings — een vaak vergeten katalysator.

Beekelaar schrijft het niet maar ik denk dat ik in zijn geest handel, als ik het Instituut voor Nederlandse geschiedenis oproep het werk van Rüter voort te zetten. Het archief van het ministerie van binnenlandse zaken, bewaard op het Algemeen Rijksarchief, herbergt een prachtige verzameling jaarverslagen en verslagen van rondreizen van de Commissarissen van de Koning(in). De minuutrapporten zijn doorgaans in de rijksarchieven in de provincies te vinden. Zowel voor de lokale als de nationale geschiedenis in de tweede helft van de negentiende eeuw zou de uitgave daarvan veel nieuwe kennis en inzichten opleveren.

Nico Randeraad

H. te Velde, H. Verhage, ed., *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1996, 204 blz., f42,50, ISBN 90 5589 041 3).

In de bestudering van de contemporaine Nederlandse geschiedenis overheerst de verzuiling nogal, tot vervelens toe zelfs: vrijwel alle ontwikkelingen (en wel vanaf de Tachtigjarige Oorlog) monden daarin uit. Vandaar dat de laatste tijd wel eens gepleit wordt voor een beschrijving van de recente geschiedenis van Nederland zonder het begrip verzuiling te gebruiken — dat zou wellicht wat lucht geven. Een aantal, voor het merendeel jonge, historici heeft niet voor een dergelijke radicale strategie gekozen, maar vertoont in deze bundel *De eenheid en de delen* wel een onbevangen benadering van de verzuiling, met vaak interessante resultaten.

Deze uitgave heeft verschillende kwaliteiten. Ten eerste wordt een interessant inzicht geboden in lopend onderzoek naar een centraal thema in de geschiedschrijving. Maar daarnaast is het een inspirerende publicatie, die hier en daar wel tot tegenspraak zal leiden, maar vooral aanzet tot nadere reflectie. De hoofdvraag die in deze uitstekend geredigeerde bundel voortdurend aan de orde wordt gesteld is de vraag, wat nu eigenlijk de relatie is tussen de verzuiling en een veel algemener proces in de negentiende eeuw, namelijk natievorming. Hier en daar was in de bestaande literatuur daar al wel een aantal opmerkingen over gemaakt, maar nu wordt deze kwestie veel systematischer aangepakt, zowel in een aantal wat meer samenvattende artikelen als een aantal *case studies*. Het kernpunt is natuurlijk dat lange tijd gedacht werd dat natievorming en zuilvorming op gespannen voet met elkaar staan, immers, zoals Frits de Jong eens zei: 'Elke zuil waant zich een volk te zijn'. De auteurs laten in deze bundel echter zien dat verzuiling nationale integratie bevorderde en dat tegelijkertijd natievorming ook zuilvorming kon stimuleren. Het zijn geen tegengestelde, maar elkaar stimulerende en voor een deel ook parallelle processen.

Dit punt wordt vooral gedemonstreerd aan de hand van de reacties (in anti-revolutionaire, katholieke en joodse kringen) op de liberale onderwijspolitiek in de jaren 1870 en 1880. Onderwijs werd in de negentiende eeuw gezien als het middel bij uitstek om goede vaderlanders, echte Nederlanders te maken — dat was wellicht nog belangrijker dan leren lezen en rekenen. De beroemde schoolwet van Kappeyne van de Coppello van 1878 — waarmee niet alleen het niveau van het onderwijs aanzienlijk werd verbeterd, maar ook nadrukkelijk het 'moderne levensbesef' onder de bevolking verbreid moest worden — werkte echter nogal contraproductief. Vanaf dat moment brak immers de echte 'schoolstrijd' uit. De wet bevorderde dus in eerste instantie niet de eenheid, maar bracht juist scherpere verdeeldheid. Maar het oprichten van schooltjes was daardoor niet langer een kwestie die hier en daar in het land op lokaal niveau tot opwinding, frustratie of tevredenheid leidde, maar maakte nationale organisatie onvermijdelijk. Daarmee werden perifere groepen vertrouwd met het nationale niveau, zo zij daar al niet aan gebonden werden. In dat proces echter moest tegelijkertijd steeds sterker rekening worden gehouden met het feit dat Nederland een verdeeld land was, paradoxaal genoeg dus 'één in pluriformiteit'.

Deze ontwikkelingen bevorderden daarnaast een fundamentele verandering in de politieke cultuur. Politiek was niet langer het domein van autonome mannelijke burgers, die soms nauwelijks de Tweede Kamer en sociëteit De Witte uit elkaar wisten te houden, maar werd een emotioneel geladen gevecht om 'beginselen', waarin charismatische helden naar voren kwamen en de scharen zich achter hen op straat verzamelden. En vooral dankzij deze democratisering van de politiek werd de bevolking niet alleen aan de zuil, maar ook aan de natie gebonden.

Interessant is de suggestie van de samenstellers van de bundel, Henk te Velde en Hans Verhage, dat dit gecompliceerde proces natuurlijk wel allerlei nieuwigheden bracht (vooral de liberalen zullen daar aan het eind van de eeuw uitvoerig over klagen), maar voor een goed deel ook 'slechts' de formalisering van bestaande maatschappelijke relaties inhield. Uit een betrekkelijk stabiele standensamenleving, waarin iedereen zijn plaats kende en God zag dat het goed was, ontwikkelde zich een maatschappij waarin staat, natie, kerkelijke organisatie en politieke

partij een veel grotere rol speelden: vloeiende lijnen werden scherper getrokken, bestaande tegenstellingen werden uitvergroot, organisaties namen meer robuuste contouren aan. Zo wist na verloop van tijd iedereen weer waar hij (en wat later ook zij) aan toe was. De zuilen erkennen elkaar en de staat subsidieerde allen. En een grote gemoedsrust kon vervolgens weer over het land dalen.

Piet de Rooy

J. Kuyt, N. Middelkoop, A. van der Woud, *G. B. Salm en A. Salm GBzn. Bouwmeesters van Amsterdam* (Amsterdam: Gemeentearchief, Rotterdam: Uitgeverij 010, 1997, 147 blz., f49,50, ISBN 90 6450 314 1).

Dit boek is verschenen als catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Gemeentearchief van Amsterdam. De 'bouwmeesters van Amsterdam' die hier centraal staan zijn G. B. Salm (1831-1897) en zijn zoon A. Salm (1857-1915), twee pleitbezorgers van het eclecticisme. Deze stroming vermengde vrijelijk stijlelementen uit diverse periodes uit het verleden tot een eigen geheel ten behoeve van gebouwen en gebouwwormen die qua bouwmaterialen, constructie, indeling en ornamentiek volledig voldeden aan de eisen van die tijd. Door zijn pragmatische en individualistische karakter was het eclecticisme in essentie een moderne stijl, die als een van de wegbereiders heeft gefungeerd voor de architectonische ontwikkelingen na 1900. A. van der Woud houdt in zijn bijdrage 'Architectuur voor een nieuwe geschiedenis' (8-13) mijns inziens dan ook terecht een pleidooi tot eerherstel van het eclecticisme.

N. Middelkoop beschrijft in zijn bijdrage 'G. B. Salm en A. Salm GBzn, architecten voor een nieuwe tijd' (14-33) het leven en werken van beide architecten. Vader en zoon hebben zeer veel samengewerkt, zoals bijvoorbeeld bij het romeins-classicistische aquarium voor Artis (1879-1880). G. B. Salm gebruikte in zijn ontwerpen over het algemeen sobere vormen: denk aan het in neorenaissance en neoromaanse vormen opgetrokken gebouw van de vrije gemeente in Amsterdam (1879), tegenwoordig beter bekend als Paradiso. A. Salm ontwierp daarentegen in een fantasievolle stijl, zoals blijkt uit de *all'italiana* gebouwde villa Ma Retraite te Zeist (1897).

Het grootste deel van het boek (34-136) wordt ingenomen door de catalogus van J. Kuyt, die 150 nummers omvat. Het betreft geen oeuvre-catalogus; alleen werken waarvan zich tekeningen in het Gemeentearchief bevinden, zijn opgenomen. Niettemin geven de ontwerpen een uitstekend overzicht van wat de Salmen zoal gebouwd hebben en dat is veel en gevarieerd: verbouwingen van diverse aard, fabrieken, remises, winkelpanden, kantoren, banken, scholen, kerken, cafés, villa's. Het merendeel staat of stond in Amsterdam en in de buurt van plaatsen als Bloemendaal en Hilversum. De opzet van de catalogus is in hoofdzaak chronologisch: per catalogusnummer wordt een aantal feitelijke gegevens genoemd, gevolgd door nadere informatie over de opdrachtgever, de totstandkoming, het gebouw zelf en een bibliografie. Ongeveer de helft van de catalogusnummers wordt begeleid door zwart-wit afbeeldingen van plattegronden, opstanden, detailtekeningen en foto's van het betreffende gebouw. Verder is het zeer verzorgd uitgegeven boek voorzien van een vijftigtal werkelijk prachtige kleurenafbeeldingen die de originelen qua kleur zeer goed weergeven. Bij deze afbeeldingen worden helaas alleen de catalogusnummers vermeld en niet wat ze voorstellen, zodat enig geblader steeds noodzakelijk is. Het boek wordt ontsloten door een namenregister, een topografisch register en een kaart van Amsterdam waarop de gebouwen van de beide Salmen zijn ingetekend.

Volgens N. Middelkoop behoren de vele bouwwerken van G. B. en A. Salm 'zonder twijfel